

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 165.173:323,329 (477)"1690/1710"

В.П. Кононенко

ВЕРИФІКАЦІЯ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ (на прикладі староукраїнського тексту оригіналу «Договорів та постанов» 1710 р.)¹

У статті аналізуються перспективи верифікації методології інтелектуальної історії на матеріалі конституційного проекту – «Pacta et Constitutiones...» 1710 року. Відзначено, що український проект мав пункти-висловлювання, які адресувалися різним соціальним групам Гетьманщини та Запоріжжя. Наголошено, що український конституційний проект мав риси традиційних «pacta conventa» і конституцій нового часу.

Ключові слова: інтелектуальна історія, «Пакти та конституції», Гетьманщина.

У сучасній історіографії ранньомодерної історії України постійно наголошується на необхідності переосмислення історії Гетьманщини. Головними проблемами, які слід вирішити на цьому шляху, на нашу думку, є: 1) домінування державницького «великого тексту» (*grand-narrative*), в межах якого мимоволі перебуває дослідник; 2) при дослідженні нових аспектів політичної історії нерідко створюються наукові міфи (наприклад, інтерпретація пам'яток про козарське/хозарське походження козацтва); 3) українська історіографія Гетьманщини ще мало пов'язана з історіографічним, археографічним та методологічним доробком дослідників центрально- та східно-європейської тематики (насамперед польською, англою, німецькою історіографією, які прямо чи опосередковано доповнюють вітчизняну історичну науку).

Найкращим вирішенням перших двох проблем, на нашу думку, є використання методологічних підходів інтелектуальної історії для вивчення української ранньомодерної доби. Це пояснюється тим, що 1) навіть за часів політичних успіхів української державності не склалося сильної окремишньої державної ідеї; 2) суспільно-політична історія більше реалізовувалася на рівні проектів інтелектуалів, ніж діяльності політиків; 3) українські еліти політично і соціально-економічно інтегрувалися до Речі Посполитої, але не змогли остаточно «переваритися» у ній в релігійному та інтелектуальному аспектах, потім вони ж так само інтегрувалися до Російської імперії, але повністю не злилися в культурній та в інтелектуальній сферах; 4) закладення основ і розвиток української ідеї та ідентичності лежить в інтелектуальній

історії, а формування ранньомодерної української/малоросійської ідентичності було здійснено інтелектуалами Гетьманщини.

Інтелектуальна історія. Як наукова дисципліна, інтелектуальна історія має свою історію. Викладання курсу «Інтелектуальної історії Західної Європи» почалося 1904 р. в Колумбійському університеті (США), 1939 р. вийшла перша помітна праця П. Міллера «Новоанглійське мислення» з цієї тематики². Протягом більш ніж півстоліття інтелектуальна історія у світовій історіографії представлялася трьома найбільшими напрямками: англо-американською «інтелектуальною історією» (*intellectual history*), французькою «історією ментальностей» (*histoire des mentalities collectives*) та німецькою «історією понять» (*begriffsgeschichte*), які виникли на своїх національних історіографічних традиціях³. У даній статті ми зосередимося лише на окремих аспектах англосовітної інтелектуальної історії, методологічні підходи якої, на нашу думку, ми використали для дослідження минулого України раннього нового часу, зокрема «Договорів та постанов» 1710 р.

Сам термін «інтелектуальна історія» увійшов до наукового обігу з певними труднощами, оскільки конкурував з альтернативним поняттям – «історією ідей»⁴. З точки зору філософського осмислення проблеми інтелектуальної історії протистоїть вченню Платона про те, що ідея може бути означена, навіть за умови її відсутності в реальному світі. Саме у цьому полягає головна причина протиставлення інтелектуальної історії щодо історії ідей⁵. Для нашого дослідження цей антагонізм не є важливим, оскільки ми бачимо в інтелектуальній історії певний підхід до бачення людини як творця, носія та споживача інтелектуального продукту. Одним з способів розуміння предмету дослідження інтелектуальної історії є порівняння її з близькими дисциплінами. Цікаву спробу у з'ясуванні цього питання зробив П. Гордон: він порівняв інтелектуальну історію з філософією, політичною теорією, культурною історією і соціологією⁶.

Інтелектуальна історія політичного життя логічно має точки перетину з історією політичної думки. Відомі в англо-американській інтелектуальній історії праці Д. Дана «Сутність історії ідей», К. Скіннера «Значення й розуміння в історії ідей», Д. Бароу «Віги й ліберали: сталість і зміни в англійській політичній думці» одночасно належать до політичної історії⁷. Саме методологічні підходи «Кембриджської школи» до вивчення інтелектуальної історії політичних ідей надихнули нас на спроби по-новому подивитися та переосмислити історію Гетьманщини. Коли говорять про «Кембриджську школу» політичних досліджень, то зазвичай називають три імені: Д. Дана, К. Скіннера, Д. Поукока⁸. Крім них її активними представниками є С. Колліні, Е. Пагден, Р. Так, Д. Туллі та Д. Вінч. Потужні осередки дослідників інтелектуальної історії сформувалися і в інших університетах англосовітної світу. Наприклад, Гарвардський університет в США може похвалитися великою кількістю дослідників з інтелектуальної історії. Серед них – Д. Армідейдж, А. Блер, П. Бол, Д. Чаплін, Д. Ханкінс, Д. Клопенберг, Е. Ротшильд, Ю. Суркіс⁹. Університет у Сассексі (Великобританія) має Центр

інтелектуальної історії з магістерською та докторською програмами з даної дисципліни. Особливістю інтелектуальної історії стало її пізні інституційне оформлення. Лише 1994 р. було створено Міжнародну асоціацію інтелектуальної історії (*International Society of Intellectual History*), яка в 1996-2006 рр. видавала бюлетень «Інтелектуальні новини» (*Intellectual News*), а з 2007 р. – «Огляд з інтелектуальної історії» (*Intellectual History Review*)¹⁰.

Історія «Старої України» (за О. Оглоблином) досліджувалася багатьма поколіннями істориків протягом більше ніж двох століть. Хоча з огляду на політичні причини історіографічна традиція вивчення українського раннього нового часу переривалася, однак в часи незалежності швидко було заповнено очевидні «білі» плями історії Гетьманщини. Суспільно-політична проблематика історії України раннього нового часу в останні десятиліття стала однією з актуальних як для вітчизняних (А. Бовгиря, Д. Вирський, В. Горбещь, А. Гурбик, О. Гуржій, В. Кравченко, В. Маслійчук, В. Матях, В. Мордвінцев, С. Павленко, О. Путро, П. Сас, В. Смолій, О. Сокирко, С. Станіславський, В. Степанков, О. Струкевич, Т. Чухліб, Н. Яковенко, М. Яременко), так і для зарубіжних дослідників (С. Величенко, З. Когут, С. Плохій, Ф. Сисин, Т. Таїрова-Яковлева, Д. Фрік). Така ситуація в сучасній історіографії Гетьманщини створює перше хибне враження про достатню вивченість цієї доби минулого України. Однак ретельні пошуки істориків дають нові документи, а старанні опрацювання новознайдених та уже відомих пам'яток відкривають нові і несподівані перспективи досліджень. В своїх пошуках інтелектуальної складової в історії Гетьманщини ми спиралися як на методологічні напрацювання «Кембриджської школи», так і на історіографічну спадщину попередників та колег в Східній Європі і передусім в Україні.

До важливої віхи в теоретичному розумінні інтелектуальної історії в Україні належить видання першого випуску заснованого в Інституті історії України НАН України альманаху «Ейдос» (2005 р.). За словами головного редактора журналу В. Смолія, завданням дослідників інтелектуальної історії є впровадження до української історіографії концепту «інтелектуальна історія» та з'ясування його змісту на матеріалах вітчизняної історії¹¹. Хоча відповідальний редактор «Ейдосу» І. Колесник бачить інтелектуальну історію в межах ширшої дефініції та дисципліни – культурно-інтелектуальної історії, ми можемо погодитися з більшістю методологічних підходів та поняттєвих домовленостей, представлених в присвяченому інтелектуальній історії альманасі. На нашу думку, чіткість у розумінні концептуальних основ дисципліни «інтелектуальна історія» і методологічних підходів та інструментарію, який вона застосовує, є важливою для успішного розвитку цієї дисципліни в українській історіографії. Для цього ми процитуємо тільки частину (лише тому, що не дозволяє обсяг статті) концептуальних основ, поняттєвих домовленостей та методологічних підходів, представлених у першому виданні «Ейдосу» з якими ми абсолютно погоджуємося.

Л. Репіна пише, що «упевнене висунення інтелектуальної історії на авансцену сучасної історіографії, що його спостерігаємо сьогодні» є законо-

мірним, оскільки вона «стала набирати силу набагато раніше, в процесі тієї глибокої внутрішньої трансформації, яку переживала вся історична наука в останній чверті ХХ століття»¹². Дефініція «інтелектуальна історія» для неї (як й терміни «політична історія» чи «економічна історія») вказує на «фокус дослідження спрямований на конкретний аспект або сферу людської діяльності»¹³. Сьогоднішня інтелектуальна історія, на думку Л. Репіної, «займає набагато ширший дослідницький простір і не є напрямом, що спирається на якусь одну наукову парадигму. В ній превалує прагнення об'єднати зусилля фахівців, чії професійні інтереси пов'язані з дослідженням всіх видів творчої діяльності людини, включаючи її умови, форми та результати – в довгостроковій історичній перспективі»¹⁴.

Російська дослідниця вважає, що «нинішня історіографічна ситуація не просто відродила інтелектуальну історію: остання якісно змінила свою проблематику, причому її відмінності від інших областей історіографії лежать не у винятковому володінні особливим корпусом історичних свідчень або набором методів, а в тому аспекті минулого, освітити який вона ставить собі за мету. Якщо формулювати у найзагальнішому вигляді, то з точки зору внутрішньо-професійного розподілу праці роль інтелектуальної історії полягає в пріоритетному вивченні когнітивного та рефлексивного аспектів минулого людського досвіду»¹⁵.

Стосовно зацікавленості дослідників цієї дисципліни, то «предмет інтелектуальної історії в сучасному її розумінні включає не тільки історію досягнень людського інтелекту, тобто результатів інтелектуальної, творчої діяльності, але й історію самої цієї діяльності в її процесуальній незавершеності, і культурне середовище, що задає їй свої умови та передумови, і біографії самих творців, і їх міжособові зв'язки, і історію розповсюдження та сприйняття нових ідей і знань»¹⁶.

Щодо методологічного підходу до джерела, то для Л. Репіної (як і для нас) «усе помітніше місце в інтелектуальній історії займає інтенсивний мікроаналіз, будь то аналіз конкретного тексту або ситуації, окремої творчої особистості або міжособових відносин в інтелектуальному середовищі»¹⁷. Узагальнюючи методологічні підходи інтелектуальної історії, вона стверджує, що вибір методів залежить не так від школи, як від предмета дослідження¹⁸.

Також цілком поділяємо бачення І. Колесник щодо становлення «інтелектуальної історії» як нового етапу в розвитку «історії ідей»¹⁹. Можна безперечно погодитися з визначенням, що дисциплінарна інтелектуальна історія «поглинає історію таких самодостатніх сфер знання, як історія філософії, науки, літератури, мистецтва, природничих наук, політичної, естетичної думки, історії історичної науки, картини світу, наукового світогляду, релігійної свідомості та віровчень»²⁰. Причому до головних складових цієї дисципліни належать «безособистісна» інтелектуальна історія, яка висвітлює історію «великих ідей» та «інтелектуальна біографія» або «історія інтелектуалів»²¹.

Наступним важливим етапом у вивченні інтелектуальної історії, як окремої дисципліни в сучасній вітчизняній історичній науці, є верифікація цієї методологічної моделі дослідження на матеріалах минулого української історії, зокрема у нашому випадку на прикладі загальновідомого джерела «Договорів та постанов» 1710 р. Головний методологічний постулат нашого підходу до інтелектуальної історії Гетьманщини полягає у тому, що ідеї можуть бути зрозумілими, коли вони будуть розглянуті у широкому історичному контексті «висловлювання» в письмовій чи усній формі, який опосередковано можна витлумачити.

У межах методології «Кембриджської школи» лінгвістичний контекст ідеї складається з широкого кола теорій, документів та висловлювань, які узагальнюються як «мовні дії» («speech acts» в термінології К. Скінера), всі з яких несуть словесне вираження бажаної діяльності. У цьому методологічному підході поєдналися концепція філософії історії Р. Дж. Колінгвуда та мовна концепція Л. Вітгенштейна. Колінгвудова модель «запитання – відповідь» дистанціювала історика від джерела, яке він запитує. Пізній Вітгенштейн прийшов до розуміння мови в якості не просто зв'язку між суб'єктом та об'єктом, але як явища, що формує буття²². Відтак основою дослідження політичного тексту є відсторонення історика від буквального прочитання джерела та розуміння, що нові смисли в історії висловлюються в старих словесних формах. Якщо створення історичного тексту є процесом накладання бажань, ідей та переконань автора на загальноприйняті і доступні тодішнім адресатам словесні форми, то методологією дослідження є засоби щодо «розкручування» істориком нарративу, тобто історичного й лінгвістичного контекстів між адресантом та потенційним споживачем інформації.

Таким чином, інтелектуальну історію в широкому розумінні можна визначити як історіографічний напрям чи окрему дисципліну. Особливість методологічних підходів інтелектуальної історії полягає у використанні усього спектру необхідних методів різних гуманітарних дисциплін, однак також наявні різні спеціальні «лабораторії наукового дослідження» (англ. «method», пол. «warsztat naukowego badania»).

Інтелектуальна історія «Договорів та постанов». Політичні концепції українських світських та церковних еліт за часів пізнього середньовіччя і раннього нового часу базувалися на ідеях походження нобілітету, його пануванні над народом та територією. У процесі наукового пізнання названі політичні концепції «розкладаються» на безліч аспектів, найголовнішим з яких, на нашу думку, є інтелектуальний контекст розвитку руської ідеї та трансформації її в малоросійську концепцію під кутом зору легітимації українського нобілітету. У цьому розвитку важливе, а часом визначальне місце мали українська, сарматська, хозарська, скіфська, роксоланська концепції. Іншими за політичним змістом, але тісно пов'язаними з попередніми були наступні ідеї: Війська Запорозького, Вітчизни (Русі, Малої Русі, Малоросії, України), прав та вольностей (захист традиційного ладу, легітимація нових умов життя «старовиною», поява характерних «модерних» рис в тер-

мінології вольностей та прав), столиць (Чигирин, Києва, Батурина, Глухова), території Вітчизни («Малої Росії», «України», «обох берегів Дніпра», по р. Случ, до м. Очакова).

Однією з причин нашого розгляду «Договорів та постанов» стали важливі знахідки документів, що розширюють наші знання щодо передумов прийняття «Пактів та конституцій» і про розвиток українського конституціоналізму раннього нового часу у цілому²³. В дослідженні використано оригінал тексту «Договорів та постанов» староукраїнською мовою²⁴, знайдений восени 2008 р. київськими архівістами на чолі з О. Вовк у Російському державному архіві давніх актів²⁵.

В розгляді «Договорів та постанов» використано наступні концептуальні положення: конституціоналізм у Центральній Європі в ранній новий час був спробою правового узгодження між шляхетським / козацьким / республіканським / децентралістським та монархічним / абсолютистським / централістським баченням суспільно-політичного життя²⁶, «Пакти та конституції» стали своєрідним «перехідним» основним законом від традиційних ухвал законодавчих органів до конституції нового часу, в центральноевропейському макрорегіоні домінувало «старогрецьке» розуміння свободи та «корпоративний» парламентаризм²⁷.

Протягом XVII–XVIII ст. у Центральній Європі намітилося протистояння між шляхетсько-республіканськими й абсолютистсько-монархічними політичними силами та ідеями. У цій боротьбі з'явилася та набула розвитку третя політична сила, яка базувалася на ідеях конституціоналізму. Політичні невдачі представників останнього політичного табору затіняють конституціоналізм як одну з ідеологій та політичних сил у Центральній Європі. Натхненники упорядкування відносин між монархістами та республіканцями за допомогою права зникали, «розпорошуючись» у шляхетсько-республіканському та абсолютистсько-монархічному політичних таборах. Таке сталося з одним з ідеологів конституціоналізму в Речі Посполитій XVII ст. Л. Опалінським. В його особі політична думка Речі Посполитої на середину XVII ст. за такими критеріями, як теоретичне тлумачення держави, окреслення її завдань, визначення місця релігії в державі, пошуки ідеальної форми державного устрою та роль громадянина в ній вийшла на рівень Західної Європи²⁸. На нашу думку, П. Орлик і його найближче оточення у «Договорах та постановах», узгоджуючи інтереси еліт Гетьманщини й Війська Запорозького Низового та козацтва, запорожців, селянства й міщанства (останніх не було на Бендерській раді) також вийшли на високий як для Центральної Європи рівень політичного мислення у рамках конституціоналізму раннього нового часу. Захист українською елітою прав нижчих верств населення пояснюється намаганням еліти заручитися підтримкою поспільства в реалізації планів повернення до влади. Фактично так було в усій історії людства: еліти поступалися своїми інтересами соціально нижчим верствам населення тільки для того, щоб утримати або здобути владу і на-

магалися при можливості збільшити свої соціально-економічні права, тобто обмежити права більшості членів суспільства²⁹.

Основою для змін у політичній свідомості інтелектуалів Гетьманщини і прийнятій «Пактів та конституцій» стало нове бачення держави і суспільства. На зламі XVII–XVIII ст. світські інтелектуали Гетьманщини уже мали розроблену концепцію, за Е. Смітом, ієрархічної нації раннього нового часу, яка ґрунтувалася на культурній ієрархії суспільно-політичних цінностей. У підвалинах цієї ідентичності була явно зрозуміла релігійна відмінність від іновірних поляків, татар та турків і культурна окремішність від росіян. Особливо помітними контури цієї ієрархічної нації проявилися наприкінці XVII ст. – початку XVIII ст. і протягом 60-х рр. XVIII ст. На межі XVII–XVIII ст. українська еліта зобов'язувала себе захищати «отчизну Малоросію», Православ'я й «народ малоросійський»; головною цінністю цієї спільноти були «вольності»; останні мали бути підтверджені (і захищені) монархом-протектором, якому Військо Запорозьке погоджувалося служити, козацька еліта мала свою історію від козарських/хозарських предків, на території «обох берегів Дніпра» з сакральною столицею Києвом. Ця концепція була схожою до моделей ієрархічних націй у ранній новий час у Центральній Європі.

Для нас важливо розглянути текст «Пактів та конституцій» як висловлювання, адресовані різним групам суспільства. Це дасть можливість краще зрозуміти розкладку «груп інтересів» в українській еміграції, зокрема в Бендерах на початку 1710 р, їх намагання привабити суспільство майбутньої незалежної від російських впливів держави. Ці методологічні підходи також сприятимуть уточненню наших знань про розвиток суспільно-політичної думки еліти Гетьманщини перед 1708 р. та протягом «нещасливого шведського року».

З одного боку, текст «Договорів та постанов» адресувався для захисту традиційних інтересів старшин Гетьманщини й Запорозької Січі. Українські козацькі еліти мали традицію відносин з сусідніми монархами великих держав у вигляді служіння їм на певних «договорах»³⁰. У «Пактах та конституціях» ця традиція була перенесена на внутрішню політичну ситуацію: козацькі й запорозькі старшини домовлялися з виборним гетьманом про політичні правила гри на безстроковий термін. Усі ці нововведення на перший погляд не зовсім помітні, оскільки висловлювалися під традиційними фразами, сприйнятливими для суспільства в якому цінувалася старовина.

За Православ'ям у «Пактах та конституціях» закріплювалася роль державної релігії Гетьманщини, Київська митрополія канонічно підпорядковувалася константинопольському патріархові, причому київський митрополит мав би бути екзархом вселенського архієрея (п. 1). Таким чином, першим пунктом цього тексту світська еліта висилала церковному адресату привабливу та чітку пропозицію.

Кордони Малої Росії обумовлювалися за мирними договорами Речі Посполитої, Османської імперії, Московської держави та Війська Запорозького,

особливо наголошувалося на західному кордоні до річки Слuch. Цікаво, що територія окреслена цими договорами належала до традиційного ареалу поширення козацького суспільного ладу та української ранньонаціональної державності, а обстоювання Гетьманщини як держави і козацької еліти як нобілітету представлено у розвиненій традиції історичного легітимізму, що базувався на юридичних документах (п.2)³¹. Відтак, кордони держави мали стати втіленням мрій про Вітчизну «обох берегів Дніпра» не тільки для світської та церковної еліти, але й для підвладних верств суспільства³².

Узаконення соціально-економічних й політичних «прав та вольностей» Війська Запорозького Низового було реалізацією більш ніж столітніх інтересів запорожців. Важливо, що ліквідовувалися фортеці на Дніпрі, які усували можливість контролювати запорожців центральною українською владою, новообраний гетьман переймав традиційну роль монарха-протектора та зобов'язувався обороняти територію Запорозжя (п.4). Ареал поширення «вольностей» Війська Запорозького Низового охопив традиційні території: від Трахтемирова, перевозу Переволочанського, річки Ворскли на півночі, до Очакова – на півдні (п.5). Усе це засвідчило домінуючий вплив запорожців на прийняття рішень на Бендерській раді. Запорозькі представники, незважаючи на протилежні інтереси еліти Гетьманщини, повністю «провели» свої вимоги в текст «Договорів та постанов».

Обмеження влади гетьмана генеральними радами, на яких мали бути представлені полковники, старшина, сотники, посланці від Війська Запорозького Низового було традиційним, проте регламентація функціонування цієї інституції свідчить про модернізаційні зміни. Подібне стосується присяги на вірність отчизні та зичливість рейментареві і критиці гетьмана за порушення «прав та вольностей» (п.6). Цими твердженнями адресанти намагалися залучитися підтримкою еліти за рахунок обмеження центральної української влади.

Традиційним було положення про турботу гетьмана щодо добробуту козацтва і посполитих. Однак деталізація захисту козаків й посполитих від полковників, отаманів, сотників й усіх урядників у спробах останніх примушувати до панщини та інших видів робіт свідчить про модернізаційні зміни у свідомості творців української конституції раннього нового часу (п.10). Подібний захист новообраним гетьманом представлено також в інших пунктах (п.11,12,13). Ці висловлювання адресовані посполитим задля привабливості «Договорів та постанов» підвладним верствам суспільства. Цікаво, що представників від посполитства фактично не було на Бендерській раді, тобто творці тексту розраховували на потенційних найчисельніших адресатів в Гетьманщині. Більше того, українська еліта поступалася своїми соціально-економічними інтересами задля досягнення політичної мети.

Згідно з «Договорами та постановами» надходження від аренд до державних фінансів ліквідовувалися, кількість найманого війська для гетьмана мала визначити Генеральна рада у майбутньому (п.15). Це рішення було традиційним для інтелектуалів Центральної Європи, оскільки у ранній но-

вий час панувала доктрина про бідність держав та суспільств цього регіону. Тільки економісти ХХ ст. з'ясували абсурдність концепції про те, що господарства Центральної Європи не могли забезпечити утримання значних військових сил³³. Висловлювання про ліквідацію аренд було спрямоване на задоволення фінансових інтересів торгівців алкоголем, оскільки цей податок давав великі прибутки І. Мазепі та з пропагандистською метою був ліквідований за наказом Петра І. Схожим було й наступне положення про податки на ввіз і вивіз, які повинні бути помірними та збиратися без обтяжень для посполитих (п.16). Воно також було розраховане на задоволення інтересів всіх груп суспільства.

З іншого боку, в українській конституції раннього нового часу були модернізаційні висловлювання, які були вигідні різним суспільним групам, зокрема захищали інтереси українського нобілітету перед центральною українською владою, обмежували владу гетьмана на користь генеральної старшини. «Договори та постанови» показали розвиток правової думки до рівня створення основного закону для українського суспільства. Фактично «Пакти та конституції» – це альтернатива, побудована на засадах конституціоналізму, централістській політиці не тільки Петра І, але й І. Мазепи. П. Орлик, генеральна старшина й верхівка Війська Запорозького по-іншому бачили майбутнє Гетьманщини ніж їхні попередники. У «Договорах та постановах» розвинені ідеї Вітчизни, яка розумілася як держава в категоріях наближених до нового часу, обов'язкового скликання генеральних рад, обмеження гетьманської влади у сфері судочинства Генеральним військовим судом, у фінансовій – генеральним підскарбієм.

У преамбулі до «Пактів та конституцій» зазначалося, що про інтереси «отчизни малоросійської» мав дбати новообраний гетьман; кожен, хто отримував уряд мав би присягнути на вірність Вітчизні (п.6); «отчизна Малоросія» усвідомлювалася як Батьківщина не тільки козацької старшини-шляхти, козацтва, але й міщанства (п.12), купецтва (п.12) та селянства (п.10, 14), хоча й зберігався традиційний становий лад. Територія Вітчизни-Гетьманщини, що дуже важливо, чітко визначалася договорами Речі Посполитої, Османської імперії, Московської держави і Війська Запорозького.

Проект обов'язкового скликання Генеральних рад тричі на рік (на Різдво, на Великдень та Покрову) якісно трансформував подібні зібрання, які раніше скликалися при потребі. Учасниками Генеральної ради мали бути полковники з старшиною та сотниками, представники з кожного полку (по одній заслуженій особі) і від Війська Запорозького Низового; з'їзд на Генеральну раду та участь у ній повинні бути регламентовані (п. 6). Ці висловлювання мали позитивно сприйнятися як елітою, так і широкими козацькими та запорозькими низами.

Модернізаційними висловлюваннями також були положення про обмеження гетьманської влади у сфері судочинства, оскільки передбачалося звужити судові права гетьмана Генеральним військовим судом. Наприклад, при образі гетьмана обвинуваченого мав судити Генеральний військовий

суд (п.7). В українській конституції раннього нового часу також обстоювалися права еліти перед найвищим представником влади у державі. Новим у «Пактах та конституціях» було розрізнення державних й приватних справ гетьмана; державні справи мала виконувати генеральна старшина, а не особисті гетьманські слуги (п.8). Генеральні підскарбії мали обмежити владу гетьмана у фінансовій сфері, оскільки саме вони віддали фінансами Гетьманщини. Особисте майно гетьмана відокремлювалось від військового-державного; в кожному полку мало бути по два підскарбії (п.9). Ці висловлювання представляють інтереси зрілого українського нобілітету, що є прямими свідченнями його швидкого розвитку за центральноєвропейським сценарієм. У Конституції Речі Посполитої 1791 р. питанням регламентації законодавчої, виконавчої та судової влади приділялося значно більше уваги (п. 5–8)⁸⁴, однак з іншого боку їх відділяв і значний проміжок часу.

У правовій та політичній думці Речі Посполитої обивателем держави був шляхтич, що було наслідують традиції римського права, згідно з якою громадянином країни є тільки той, хто є вільним і відповідно має права. В західноєвропейській традиції, яку започаткував Ж. Боден (у бібліотеці С. Яворського – учителя П. Орлика – була латиномовна праця вказаного автора), громадянином країни була кожна людина, яка проживала на її території. У «Договорах та постановках» за становим устроєм простежується певне «урівнення» перед державою інтересів не тільки еліти, але й широких козацьких низів, міщанства, купецтва і селянства. Український гетьман, згідно з «Пактами та конституціями», зобов'язувався дбати про добробут і права козацтва й нижчих верств населення. Це було нововведенням, адже автори української конституції відстоювали невідгідні їм соціально-економічні інтереси козацтва та поспільства. Оскільки представників нижчих верств населення не було на Генеральній раді у Бендерах, то це яскраво свідчить про еволюцію політичної свідомості козацької еліти. Козацькі інтелектуали усвідомлювали «отчизну Малоросію» в якості Батьківщини не тільки еліти і козацтва, але й міщанства, купецтва (п.12) та селянства (п.10,14). Ці вилучення до підвладного адресата мали за мету повернути на бік еміграційного уряду чисельно найбільшу верству українського суспільства. Важливо, що в конституції Речі Посполитої 1791 р. селянство не мало кращого захисту (п.4), ніж в українському основному законі. Такий як на той час високий статус українського селянства став можливим, оскільки козацьке суспільство за багатьма критеріями було схожим до спільноти острова Корсика, де в 1755 р. було прийнято конституцію, також воно, розташоване на степовій периферії Європи, подібно до спільноти американських штатів, було відкритим для нових бажаючих та мало високу вертикальну соціальну мобільність.

Згідно з «Пактами та конституціями» гетьман зобов'язувався наглядати аби Київ та інші українські міста мали самоврядування при правах й привілеях. У порівнянні з Конституцією Речі Посполитої (п.3) українським містам відводилася за мірками Центральної Європи помітне місце у суспіль-

ному житті. Отже, текст адресувався українським міщанам задля їхньої підтримки проекту еміграційних політиків. Це було важливим, бо ефективність російської політики в Україні полягала в задоволенні інтересів одних соціальних груп за рахунок інших, зокрема підтримувалася автономія міст шляхом звуження компетенції центральної української влади.

Важливо, що Київ визначався як сакральне столичне місто, тобто українська суспільно-політична та правова думка дійшла до усвідомлення потреби держави «Малої Росії» і спільноти Гетьманщини в одній столиці (п.13). Це також стало перемогою ідеї Великого князівства Руського зі столицею у Києві в змаганнях шляхетської та козацької ідей у середовищі інтелектуалів Війська Запорозького. Цей текст був висловлюванням державників – Орлика та його оточення – він не виражав інтереси якоїсь групи еліти чи запорожців. У подальших роках еміграційний гетьман прикладатиме багато зусиль для реалізації цієї виключно політичної ідеї – незалежності Вітчизни «обох берегів Дніпра» з центром у м. Києві³⁵.

Отже, в основі появи «Пактів та конституцій» 5 квітня 1710 р. лежали важливі зміни у свідомості інтелектуальної еліти Гетьманщини протягом кінця XVII – початку XVIII ст. В інтелектуальному середовищі українського козацького та запорозького суспільств набули розвитку та поширення ідеї оборони Вітчизни, вольностей, прав, «малоросійського шляхетства» і Запорозжя. Ці новоутворення, які хоч і висловлювалися в традиційних словесних формах, дають підставу розглядати свідомість козацької і запорозької еліти кінця XVII – початку XVIII ст. як одну з хвиль націотворення, які відбувалися у ранній новий час.

Безпосереднім приводом до створення «Договорів та постанов» стала важка внутрішня ситуація в середовищі емігрантів в 1709 –початку 1710 р. та намагання створити проект суспільно-політичного життя, який би задовольняв як еліту Гетьманщини й Запорозжя, так і козацтво, січовиків та широкі підвладні верстви населення. Саме цим значною мірою пояснюється «забуття» «Договорів та постанов» у середовищі емігрантів та відсторонення від неї в середовищі еліти Гетьманщини і Запорозжя. Щось подібне траплялося з усіма «основними» законами на порозі раннього нового та нового часу, оскільки елітам з багатьох матеріальних і культурних причин не було вигідно поступатися своїми правами. «Пакти та конституції» збереглися як документ лише завдяки високій правовій культурі П. Орлика й лічених інтелектуалів в еміграції, Гетьманщині та Запорозжжі.

Висловлювання творців конституції представляють як їхні безпосередні інтереси, так і захист козацтва та підвладних верств суспільства, яких не було на Бендерській раді. Останнє засвідчило розвиток української суспільно-політичної думки, оскільки в політичному проекті 1710 р. було зроблено великі інтелектуальні зусилля щодо узгодження інтересів різних політичних груп еміграції з уявними інтересами потенційних підвладних. З висловлювань тексту «Договорів та постанов» слідує наявність таких груп інтересів серед творців цього документа: козацької еліти Гетьманщини

ни, запорозької старшини, Орлика як політичного арбітра й інтелектуала-укладача тексту, рядових запорозців та козаків. Хоча ми не маємо свідчень про сам процес укладання тексту, однак з відносно високої узгодженості висловлювань-пунктів слідус, що він зазнав кодифікації.

Відтак дослідження біографії політиків, політичних текстів тих чи інших політичних рішень у ранній новий час за допомогою методологічних підходів інтелектуальної історії має велику перспективу. Успішне дослідження інтелектуальної історії України раннього нового часу є не простим запозиченням методологічних підходів, а вимагає творчого осмислення та пристосування методології інтелектуальної історії до закономірностей українського минулого в контексті Центрально-Східної Європи і специфічного стану джерельної бази.

Примітки

1. В основі статті покладено доповідь на 1-му семінарі з інтелектуальної історії «МЕТОД versus ТЕКСТ / ТЕКСТ versus МЕТОД», який відбувся 15 листопада 2011 р. в Інституті історії України НАН України.
2. Соколова М. Інтелектуальна історія як наукова дисципліна / М. Соколова // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Т. 10. – Харків, 2004. – С. 119.
3. Берк П. Інтелектуальна історія та її суперники / П. Берк // Нові перспективи історіописання / за ред. П. Берка. – К.: Ніка-Центр, 2004. – С. 281–283.
4. Соколова М. Інтелектуальна історія як наукова дисципліна. – С. 119–125.
5. <http://projects.iq.harvard.edu/harvardcolloquium/pages/what-intellectual-history> [Дата доступу – 22.09.2011]
6. Там само.
7. Collini S. General introduction // History, Religion, and Culture British Intellectual History 1750–1950 / edited by S. Collini. – Cambridge university press, 2000. – Р. 1–21; Так Р. Історія політичної думки // Нові перспективи історіописання / за ред. П. Берка. – К.: Ніка-Центр, 2004. – С. 269–270.
8. <http://www.politizdat.ru/outgound/82/> [Дата доступу – 09.05.2009] «Кембриджська школа» інтелектуальної історії започаткувалася з середини 50-х років ХХ ст., коли Пітер Ласлет об'єднав групу молодих вчених навколо концепції, згідно з якою політичні тексти можуть бути зрозумілі за допомогою аналізу їхніх історичних контекстів.
9. <http://projects.iq.harvard.edu/harvardcolloquium/pages/what-intellectual-history> [Дата доступу – 22.09.2011]
10. Соколова М. Інтелектуальна історія як наукова дисципліна. – С. 120.
11. Смолій В. А. Редакційний анонс / В.А.Смолій // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. – Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 8.
12. Репіна Л. Інтелектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспективи / Л.Репіна // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. – Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 89.
13. Там само. – С. 90.
14. Там само. – С. 99.

15. Там само. – С. 106.
16. Там само.
17. Там само. – С. 105.
18. Там само. – С. 99.
19. Колесник І. Культурно-інтелектуальна історія як дзеркало «нової наукової революції» / І. Колесник // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. – Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 39.
20. Там само. – С. 41.
21. Там само.
22. <http://projects.iq.harvard.edu/harvardcolloquium/pages/what-intellectual-history> [Дата доступу – 22.09.2011]
23. Див.: Кононенко В. «Pacta et Constitutiones ...» між традиційним та модерним конституціоналізмом / В. Кононенко // Український історичний збірник. Вип. 14. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 17–18; Kononenko W. Konstytucja Filipa Orlika 1710 r. w kontekście myśli politycznej Europy Środkowej w XVIII wieku // II Konferencja stypendystów Programu Stypendialnego RP dla Młodych Naukowców. – Warszawa: Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, 2011. – S. 12–13.
24. «Договоры и постановления правъ и вольностей войсковыхъ между насъ великимъ его милостию паномъ Филипомъ Орликомъ новоизбраннымъ Войска Запорожского гетманом...» – назва документа – української конституції раннього нового часу – в староукраїнському варіанті.
25. Цей же текст через декілька місяців незалежно від українських дослідників знайшла Т. Таїрова-Яковлева. Оригінал документа зберігається в Російському державному архіві давніх актів (ф. 124, оп. 2, 1710 г., д. 12), копія в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ф. 2236, оп. 2, Спр. 10).
26. В зазначеному розрізненні були цікаві винятки, наприклад: козацтво усвідомлювало себе спільнотою «рівних», тобто мало республіканську свідомість, але у стосунках з монархами виявляло роялістські настрої.
27. Див.: Кононенко В. «Pacta et Constitutiones ...» між традиційним та модерним конституціоналізмом // Український історичний збірник. Вип. 14. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 20–23.
28. Pryszlak M. O. Państwo w filozofii Lukasa Opalinskiego / Tłumacz. z ang. Gr. Chomiccki. – Kraków, 2000. – S. 15.
29. Про особливості колонізації «периферій» Речі Посполитої магнатами та подібні процеси в інших країнах та див.: Grybowski S. Polskie Indie // Dwor a kraj między centrum a peryferiami władzy / Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytut Historii Akademii Pedagogicznej w Krakowie w dniach 2–5 kwietnia 2001 / Pod red. R. Skowrona. – Kraków, 2003. – S. 171–193.
30. Слід також враховувати річесполитську традицію «pacta conventa». Однак за часи більш ніж півстолітнього існування української держави – Гетьманщини ця ідея була органічно сприйнята політичною та інтелектуальною українськими елітами насамперед через традиції протекції/підданства, що виникли на основі Зборівської, Переяславської та Гадяцької угод. Див.: Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках

- (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 86 с.; Когут З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича // Укр. іст. журн. – 2011. – № 3. – С. 50–73.
31. Про підвищення самооцінки в середовищі еліти Гетьманщини у зв'язку з встановленням контролю над Правобережжям див.: Чухліб Т. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. (вид. 2-ге, доопрац.) – К., 2005. – С. 368–369.
32. Про кордони Вітчизни «обох берегів Дніпра» див.: Когут З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича // Укр. іст. журн. – 2011. – № 3. – С. 50–73.
33. Geneza polityczna Ustawy Rządowej / Konstytucucia 3 maja / Oprac. J. Lojek. – Lublin, 1981. – S. 14.
34. Посилання на «Ustawę Rządową» за: Volumina legum – T. IX, Kraków, 1889. – S. 200–225.
35. Див.: Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / О. Субтельний. – К.: «Либідь», 1994. – С. 90.

Summary

In the paper Ukrainian constitutional project – «Pacta et Constitutiones...» of 1710 year has been investigated with the help of methodology of intellectual history. It stated that Ukrainian constitution was created on the background of intellectual tradition of Hetmanate's and Zaporozhia's elites. It is emphasized that Ukrainian project had features traditional «pacta conventa» and modern constitution.

Key words: *intellectual history, «Pacta et Constitutiones...», Hetmanate.*

Одержано 1 листопада 2012 р.

УДК 94:323.39"15/20"

В.В. Степанков

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА: ПОШУК НОВОГО ПІДХОДУ ДО З'ЯСУВАННЯ ЇЇ СУТНОСТІ

У статті на основі аналізу існуючих в історіографії основних трактовок поняття «політична еліта» зроблено спробу обґрунтувати нове тлумачення її сутності.

Ключові слова: *еліта, держава, суспільство, статусно-функціональний, меритократичний, цінності, владна меншина, мораль, аморальність.*

Очевидно без перебільшення можна констатувати той факт, що проблема «еліт» і все, що пов'язане з нею, продовжує викликати велику зацікавленість у середовищі українських вчених гуманітарних напрямків: істориків, політологів, соціологів тощо. І хоча написано чимало робіт, феномен такого соціального явища як «еліта» ще тривалий час залишатиметься епіцентром прискіпливої уваги з боку дослідників через свою суперечливу й неодноз-